

ספרי הרב אברהם רמר על נביאים ראשונים

פתיחה

- א. התורה כולה
- ב. נביאים ראשונים
- ג. ספר ספר וייחודו
- ד. הפן האישי

פתיחה

קצרת-שנים ורב-מעשים הייתה מסכת חייו של הרב אברהם רמר זצ"ל¹. ניסיון להעלאת קוים לדמותו, עבור אלו שלא הכירוהו, לא יעלה יפה בהכרח: דמות של תלמיד חכם ארץ-ישראלי, דמות של מחנך, שכל כולה אומרת מקוריות וייחודיות רבת אנפין. אכן לא זוהי מטרת כתיבת הדברים שלפנינו. ברכה השאיר לנו הרב רמר בצורת כתבים מסודרים על נביאים ראשונים, החל מספר יהושע ועד פרק ט"ז בשמואל א', מתוך כוונה להוציאם לאור בהמשך השנים.² לא זכה הרב אברהם רמר להוציא לאור את כתביו בעצמו, אולם משפחתו דאגה לעשות כן, באופן ההולם הן את הכתוב והן את הכותב. בשנת תשנ"ה יצא לאור הספר הראשון, 'מעבור הארץ' על ספר יהושע; בשנת תשנ"ח יצא לאור הפירוש על ספר שופטים בשם 'איש לשבטו'; ובשנת תשס"ו יצא לאור הספר האחרון, 'איש כלבבו', ובו הפירוש הבלתי גמור על ספר שמואל. בלתי גמור, כיוון שתוך כדי

1. הרב אברהם רמר היה מן התלמידים הקרובים אל מרן הרצ"ה קוק זצ"ל, עסק בחינוך ובהוראה שנים רבות כר"מ בישיבת ירושלים לצעירים, כמחנך בביה"ס 'נועם' בירושלים, וכמנהל ומורה בבית הספר המקומי בבית אל. היה ממקימי הישוב בית אל ב' ושימש כמזכירו במשך שנים אחדות. ביום ה' בטבת תשנ"ג נפטר והוא בן מ"ז שנים בלבד.

2. מלבד ספרי הפירושים לנביאים ראשונים, עליהם מוסב גוף המאמר, יצאו לאור מפרי עטו של הרב רמר לאחר פטירתו ספר בשם 'שירת אברהם' (הוצאת המשפחה, בית אל תשנ"ד) שהינו אסופת כתבים, וכן שני ספרונים בכריכה רכה, האחד בשם 'גדול שימושה' – מתורתו ומעשיו של רבנו הרצ"ה (הוצאה שנייה ומורחבת ע"י המשפחה, תשנ"ד), והשני בשם 'חדוות יצירה' הכולל דברים שנכתבו על ידי הרב רמר בהיותו מזכיר הישוב בית אל ב' (הוצאת 'מעבור הארץ', בית אל תשנ"ט). ספרים אלו, בשונה מהספרים על הנביאים, הינם פרי ליקוט ולא נכתבו מלכתחילה לצורך פרסומם כספר.

הכתיבה נפטר המחבר בפתאומיות ולא הספיק לסיים את שהחל. אמנם, הגם שמלאכת הכתיבה נקטעה באמצעה, די במה שנכתב על מנת לעמוד על מאפייני הפירוש לו זכינו מאת הרב רמר. ככל פירוש, אף פירושו של הרב רמר איננו תלוי ועומד בפני עצמו, אלא ניכרת בו השפעת הזמן, המקום והאדם. ניתן להתבונן על הפירוש כנקודת מרכז שמסביבה מסודרים גורמי ההשפעה כמעגלים מתרחבים. ניתן למנות ארבעה מעגלים כאלו (שאת חלקם סרטט הרב רמר עצמו), מהרחב אל הצר: התורה כולה, ספרי הנביאים הראשונים, כל ספר וייחודו, והפן האישי

א. התורה כולה

שני פנים לו למעגל זה. הפן הראשון הוא 'התורה' כפי שאנו רגילים לכנותה בסתם, חמישה חומשי תורה. בפתיחה לפירושו לספר יהושע מביא הרב רמר את הדברים שרגיל היה לומר רבו, מן הרצי"ה זצ"ל, באשר למטבע הלשון שנתייחזה לשלושת חלקי התורה שבכתב: 'תנ"ך' – תורה, נביאים וכתובים, והצבתם דווקא כך כשהתורה קודמת לנביאים ולכתובים: "כשהיה מן הרב צבי יהודה מלמדנו שיעורים בתנ"ך, היה חוזר ומשנן באוזנינו שאנו לומדים תנ"ך ולא נ"ך, שנגזר מלשון "נכה". כל דברי הנביאים נסמכים על התורה"³. נאמן לדברי רבו, מפרש הרב רמר את סיפורי הנביאים מתוך היצמדות למגמותיה הכלליות של התורה. מגמה זו בולטת במיוחד בפירוש לספר שמואל – ספר בו ניכר העיסוק המרובה במגמה להעמדת מלך וביחסה של התורה למקומם של המלך והמלוכה בעם ישראל – אולם היא ניכרת גם בנקודות מפגש אחרות שבין חוקי התורה לפרשיות בדברי הנביאים, כגון פרשיית בניית המזבח בעבר הירדן המזרחי על ידי שניים וחצי השבטים,⁴ פרשיית הקרבת הקרבן על ידי גדעון⁵ ופרשיית נישואי אבצן-בועז עם רות בהקשר של מצות ייבום.⁶

הפן השני הוא התורה במובנה הרחב – 'תורה שבעל פה', על כל רבדיה ומרחביה, החל מדברי חז"ל בתלמודים ובמדרשים, דרך הפרשנים היסודיים ש"על הדף" וכלה בספרי מחשבה וחסידות לגוניהם. הגישה הבסיסית לכל פרשייה בנביא היא מתוך ההקשר וההדגשים שניתנו לה על ידי חז"ל וגדולי הדורות, ומתוך הנחה כי המה, ברוחב דעתם, היו קרובים להבנת סיפורי התנ"ך יותר מאשר לומד בן זמננו.

הרב רמר עושה שימוש רב בפירושים וברעיונות שכבר הועלו על הכתב במהלך הדורות, ברם הדברים הללו מקבלים על ידו פנים שונות ובאופנים שונים. לעיתים המובאה מדברי חז"ל (בגמרא או במדרש) היא נקודת הפתיחה להבנת הפרק וממנה מסתעף המהלך כולו, ולעיתים הרב רמר פותח בשאלות או בתמיהות לצורך הבנת המסופר בנביא, ודברי אחד המפרשים – ראשון או אחרון

3. מעבור הארץ, עמ' 9.

4. שם, עמ' 199.

5. איש לשבטו, עמ' 95-97.

6. שם, עמ' 150.

– פותחים צוהר להסרת התמיהות ומתוך כך להבנת הפרשייה. לעיתים הרב רמר עושה שימוש בדבריו של מרן הראי"ה קוק זצוק"ל, ובכפל פנים: יש שהוא מתחיל לכאורה במהלך משלו, אך תוך כדי הבאת דברי הרב זצ"ל מוצא הקורא כי דבריו של הרב רמר מקופלים כבר בדברי הרב זצ"ל, או לאיך גיסא, דברי הרב זצ"ל מוארים באור חדש לאור הקריאה המחודשת בדברי הנביא. לעיתים, רעיונותיהם של ספר או ספרים מגדולי הדורות הם שנמצאו על ידי הרב רמר כרעיון המרכזי של הפרשייה בנביא, ומלאכת ההסברה מסתכמת במובאות רחבות מדברי אותם ספרים, מלווים במשפטי קישור המכוונים את מהלך הדברים עד להבנתם לאשורם.

שימוש רב, באופן יחסי, עושה הרב רמר במקורות מספרות הסוד, אך אלו מופשטים ממטבעות הלשון המיוחדות לספרות זו ומקבלים לבוש חדש, מובן ובהיר, כך שהם ראויים לבוא גם בין קהל הלומדים הרחב שאין לו נגיעה בחלק זה של התורה. דוגמה אופיינית לכתיבה מעין זו נמצאת בתחילתו של הפירוש על ספר יהושע⁷, בהקשר של פגישת רחב ושני המרגלים ששלח יהושע לרגל את יריחו: ציטוט מדברי ר' חיים ויטאל ב'ליקוטי תורה', העמוס במשלים קבליים אודות רחב והמרגלים, מבואר על ידי הרב רמר לא כמפגש בין-אישי אלא כמפגש בין תרבויות שיש לו השפעה על העולם כולו, כאשר הדברים מוסברים בהרחבה בהקשרו של כל הפרק.

ב. נביאים ראשונים

את המעגל הזה מסרטט הרב רמר עצמו. בפתיחה לפירוש על ספר יהושע (שכבר נזכרה לעיל), הוא מביא את דברי הגר"א (בהקדמתו לפירושו לספר ישעיהו), על כך שמעלת הנבואה של ספרי נביאים ראשונים גבוהה מזו של נביאים אחרונים. ישנו הבדל בין נביא שצריך להעביר את דברי נבואתו בצורה של אמירה ישירה לבין נביא שנבואתו הינה הד של החיים הלאומיים; בזה האחרון מתגלה יותר תוקפה של המציאות החיה, של "ממלכת כהנים וגוי קדוש", גם אם היא במצבים שפלים – ואין צריך לומר ביחס למצבים בריאים של האומה.

הצבתה של הקדמה זו לפני לימוד ספרי הנביאים, באה "להציל" את הלומד מנפילה בבור ההתעסקות בעניינים שוליים וב"הרדדה" של דברי הנבואה המתגלים דרך סיפורי הנביא. כאן מתגלה כוחו של הרב רמר בהעלאת המושגים והגבהת המבט אל העניינים המרוממים של סיפורי הנבואה. הדוגמה הטובה ביותר לכך, כמדומה, היא ההתעכבות של הרב רמר על הפסוק הידוע בספר שמואל א' (ב', יט) "ומעיל קטן תעשה לו אמו", המתאר את מתנתה של חנה לשמואל בנה במוסרה אותו לעלי הכהן. קל מאוד להילכד עם קריאת פסוק זה ב"מלכודת" של תיאור מרגש וסוחט דמעות, של אם המוסרת לכהן הישיש את בנה הפעוט שנולד לה אחר שנות עקרות כה רבות, כאשר עיניה זולגות דמעות. אילו נמשך בהלך רוח שכזה, תוך שכחה שמדובר בדברי הנביא, אנו עשויים להגיע עד הטמנת הרהורי חרטה נוגים בליבה של האם על הנדר שמחייב אותה למסור

את בנה בניגוד לרגש האימהי הקורא לה להשאירו בחיקה. אך בפירושו של הרב רמ"ה⁸ "מעיל" של שמואל מקבל משמעות כללית, המלוכה בישראל ששמואל הוא שזכה להעמידה, והפרק כולו – תוך כדי הבאת דברי חז"ל ופירושים – עוסק ב"מעיל" אשר חורז אירועים אחרים מחייהם של שמואל ושני המלכים אשר משת, שאול ודוד.

ג. ספר ספר וייחודו

האם רק מקרה הוא שלפירושו של כל ספר מספרי הנביאים נבחר שם בפני עצמו – 'מעבור הארץ' על יהושע, 'איש לשבטו' על שופטים, ו'איש כלבבו' על שמואל? קריאה של פרקים אחדים מכל אחד מספרי הפירוש דיה להטות את הכף לכך שמדובר בעניין מכוון. לכל אחד משלושת הספרים ציר מרכזי, שסביבו מבאר הרב רמ"ה כל פרק ופרק מפרקי הספר.

נקודה עקרונית יש בדבר: ההיזקקות לספרי מחשבה שונים, כמו גם לרעיונות שיותר משיש בהם הארה של הפשט הרי הם חורזים עניינים בדרוש ורמז, עלולה לגרור אחריה דרשנות גרידא מבלי אחיזה ממשית בכתובים. מאידך גיסא, הטמנת הראש בתוך פשטי המקראות מבלי להביט אל מרחביה של התורה, עלולה לגרור אחריה התרגלות להבטה טכנית ויבשה על סיפורי הנבואה. בפירושו של הרב רמ"ה אנו מוצאים הליכה בדרך סלולה, שאינה סובלת משתי הטעויות שהוזכרו לעיל. כל פרק בנוי בעיקרו מ"מהלך" אחד או יותר, המשתלבים זה בזה – וכדרכם של מהלכים משתלבים לא נמנע הרב רמ"ה מהערות "דרושיות" לעיתים, או חריגות והסתעפויות לעניינים ורעיונות קרובים – אולם בסיכומו של דבר, הפירוש סובב את עניינו המרכזי של הפרק או הפרשייה והסברת שייכותו למערכת הכללית של הספר.

כמדומה שבפירושו של הרב רמ"ה לספר שופטים באה לידי ביטוי בצורה הבולטת ביותר העובדה כי הפירוש כולו סובב סביב ציר אחד. בפתחה לספר זה מבאר הרב רמ"ה, בהסתמך על דברי חז"ל במדרש,⁹ כי עניינה של תקופת השופטים, בהיעדר הנהגה מרכזית באומה, היה שכל שבט ושבת יוציא לפועל את ייחודו, ולכן היה צורך שמכל שבט ושבת יקום שופט. לאורך רוב פרקי הספר, עוסק הרב רמ"ה בכל אחד מהשופטים בהתייחס לשבט ממנו בא, ובפרקי תחילת הספר וסימו, שאינם מתייחדים לשופטים מסוימים, הוא מבאר את המצב הכללי של העם בתקופה שבין הנהגתו של יהושע להנהגתו של שמואל, שבה כבר מבצצת ועולה מאליה תביעתו של העם למלוכה.

ד. הפן האישי

לא ניתן להשלים את ניסיון ההערכה של פירושי הרב אברהם רמ"ה מבלי להתייחס לסגנון כתיבתו המיוחד. הקורא בספריו לא יוכל שלא להבחין בגישתו המיוחדת, וגם מי שלא זכה להכירו אישית זוכה דרך לימוד תורתו להתוודע במקצת לדמותו.

8. איש כלבבו, עמ' 31-32.

9. ילקוט שמעוני שופטים רמז מב; מובא ב'איש לשבטו', עמ' 13.

המפגש שבין התורה לבין איש מישראל למשך תקופה ממושכת ומרוכזת, מותרה את רישומה לא רק על האיש עצמו אלא גם – כביכול – על התורה. אינו דומה סעיף ב"קצות" כשהוא נלמד על ידי תלמיד חכם בישראל לבין אותו הסעיף כשהוא נלמד על ידי רעהו. ואם נכונים הדברים באשר לחלק המעשי של התורה, הם נכונים כפליים באשר לחלקה הרוחני. במקביל להוצאתם לאור של ספרי הרב רמר, וגם לאחר מכן במשך השנים שחלפו, זכינו ויצאו לאור ספרים אחדים העוסקים בלימוד דברי הנביאים שיסודם באותו בית מדרש ממנו יצא הרב רמר, אולם מבין כולם מתבלטים ספריו במקוריותם.

מקוריות בכמה אופנים: ראשית כל – בפשטות, אותה פשטות שאפיינה את הרב אברהם רמר בחייו – כפי שהכיר מי שזכה להכיר – מאפיינת גם את כתיבתו. פשטות עד כדי התנערות, כביכול, מן המעמד המחייב של העלאת דברים על הכתב. בכתיבתו של הרב רמר לא ימצא הקורא את החיתוך, המהוקצעות, שלא לדבר על מליצות לשון נבובות הנמצאות בשפע בכתיבתם של רבים. סגנון הכתיבה "אומר" ישר ולענין, כְּדָבָר איש אל רעהו, ללא גינונים וללא הסתגנונות חיצונית. אולם, וזאת יש להדגיש, סגנונו אינו מאופיין בפופוליזם זול או וולגריזציה של הכתוב. על הכל מרחפים דבריו שלו עצמו בפתיחה לספר יהושע:¹⁰ "כשאנו עוסקים בלימוד דברי הנביאים, אנו חייבים להתמלא חרדת קודש וללמדם ביראה, בענווה, בשמחה, בשימוש חכמים, ובדיבוק חברים, ובכל ארבעים ושמונה דברים שהתורה נקנית בהם".

בתחילת הדברים הודגש כי הגישה לימוד התנ"ך אצל הרב רמר באה כולה על גבי דברי הראשונים; אין בפירושו "סברות כרס" או ניסיון לחדור למניעים הפסיכולוגיים של גיבורי התנ"ך, כפי שפופולארי לעשות כיום, לדאבוננו. אף על פי כן, במקומות אחדים נמצאים בפירושו "חידושים", רעיונות מקוריים שהם תולדת אישיותו המיוחדת. הרי שתי "הברקות" של הרב רמר, במקומות בהם השאירו הקודמים לנו מקום לענות בו, כביכול חיכו לדור בו יימצא הפשט המתחדש המתאים לדורות של גאולה.

בפרשיית מַעְבַּר הירדן בתחילת ספר יהושע, נאמר: "וכבוא נשאי הארון עד הירדן ורגלי הכהנים נשאי הארון נטבלו בקצה המים, והירדן מלא על כל גדותיו כל ימי קציר" (יהושע ג, טו). מדוע נצרך הכתוב לציין כי היה הירדן מלא על כל גדותיו? ה'מצודת דוד' מציין כי עובדת הזכרת הכתוב כי הירדן מלא על גדותיו באה כאות להגדלת הנס. אולם, שואל על כך הרב רמר, וכי יגדל הנס בעינינו אם נדע שרגלי הכהנים עצרו את מהלך זרימת מי הירדן כשהיא בשיא כוחה ולא כשהיא בשעת שפל? מעניינת העובדה שבמפרשי הנביאים הראשונים (הידועים) אין התייחסות לשאלה זו. לעומת דברי ה'מצודת דוד', תשובתו של הרב רמר הינה בכיוון שונה לחלוטין: "לא להגדיל את הנס נכתב הפסוק, אלא לתאר את קבלת הפנים בה קיבלה ארץ ישראל את פנינו: במלוא זרימת כחותיה הטבעיים".¹¹ בהמשך הפרק שבו מובא פירוש זה, שכותרתו היא "הפגישה הראשונית של

10. מעבור הארץ, עמ' 9.

11. שם, עמ' 45.

העם עם הטבע בארץ ישראל", מתייחס הרב רמר בפירוט לנושא של המפגש עם כוחות הטבע שבארץ, על הסכנות הגלומות בו ולעומתן הברכה שטמונה בו.

דוגמה שנייה נביא מהפירוש לספר שופטים. שלושת הפסוקים האחרונים בפרק יב נראים מן הפחות-מובנים שבספר זה; מסופר בהם אודות עבדון בן הלל הפרעתוני משבט אפרים, ששפט את ישראל שמונה שנים ולו ארבעים בנים ושלושים נכדים הרוכבים על שבעים עיירים. נחיצות כתיבת פרטים אלו מעוררת תמיהה לכאורה, אך המפרשים ואף חז"ל אינם נדרשים להאיר עינינו בפרשה זו. הרב רמר בפירושו על כך¹² מקשר בין מוצאו השבטי של עבדון, שבט אפרים, למנהיגותו של יהושע שאף הוא היה מבני שבט זה ואשר בתקופתו התגלתה היכולת האדירה של האומה להשתמש בכל כוחות הטבע המעשיים והרוחניים לטובתה (כגון עצירת השמש ומטר האבנים הניתך מן השמים על האמוריים במהלך מנוסתם מפני ישראל). אצל עבדון, אומר הרב רמר, מוצאים אנו בזעיר אנפין את אותה התופעה: ריבוי צאצאים לדורותיהם השולטים בעולם המעשי עד כדי רכיבה על עיירים שהם חמורי פרא.

אופן נוסף שבו מתייחדת כתיבתו של הרב רמר, הוא אקטואליזציה של פרשיות דברי הנביאים. הוא אומר זאת במפורש בפתחתו לפירוש לספר יהושע:¹³ "לימוד ספר יהושע העוסק בתקופת כיבוש הארץ וההתנחלות בה בימי ילדותנו הלאומית, מאפשר לנו למתוח קוים מקבילים ולמצוא כיצד דברי נבואה אלו מתקיימים בימינו". לא זו בלבד, אלא בהמשך אותה פתיחה הוא קובע, כהנחת יסוד לפני כל לימוד של דברי הנביאים, כי "לנבואות הכתובות המצויות בידינו יש משמעות לדורנו ולכל דור ודור".

אלא שיש לחדד מהי אותה אקטואליזציה אליה מכוון הרב רמר. לא נמצא בפירושו שיעבוד של הכתובים לצורך העברת מסר אקטואלי, פוליטי או אחר. גם לא ימצא בספריו ניסיון למציאת "מהלכים" בדברי הנביאים בהתייחס למה שרגילים לכנות "מאחורי החדשות". יש ויש בדבריו, ובשפע, חינוך להתרגלות לראות את דברי הנביאים לא כדברים רחוקים שאין לנו מגע עימם כלל וכלל, אלא הבטה על כל הקשיים הנמצאים בדרכו של עם ישראל – החל מכניסתו לארץ ועד להמלכתם של שאול ודוד – כמאורעות מהם ניתן ללמוד על כל הקשיים המרובים בפניהם עומד העם בדורותינו אלה עם שיבתו לארצו, גם כן מתוך מטרה לחדש את מלכות ישראל בתפארתה.

באופן חריג ניתן למצוא פה ושם גם נקודות ספציפיות עליהן מצביע הרב רמר שניתן ללמוד מהן לתקופתנו באופן ישיר. כך לדוגמה דרך ביאורו את מדרש חז"ל¹⁴ על הנס שנעשה לאחר שעברו ישראל את הירדן: חז"ל מספרים לנו כי לאחר שעבר אחרון האנשים בישראל לצידו המערבי של

12. איש לשבטו, עמ' 153–154.

13. מעבור הארץ, עמ' 7.

14. תוספתא סוטה פרק ח', מובאת בגמרא (שם לה, א).

הירדן, הכהנים נושאי הארון לא עברו אף הם לצד המערבי אלא חזרו לאחוריהם לצדו המזרחי, ואז פרח הארון ונשא את נושאו אל הצד המערבי בדרך נס. הרד"ק בפירושו (יהושע ד', יא) מקשה על דברי חז"ל אלו כמה קושיות, והרב רמר¹⁵ מבאר את דברי חז"ל הללו כמכוונים בעיקר לתקופת שיבת ציון השלישית. חריג זה הוא בבחינת מלמד על הכלל, שכן על פי רוב המסרים המועברים בפירושו הינם כלליים, מתוך זהירות רבה שלא להעמיס בדברי הנבואה או בדברי חכמים מה שאין בהם.

על הכל, מיוחדת היא כתיבתו של הרב רמר בסגנונה האישי-כללי. בחלקים רבים של הפירוש נכתבים המאורעות שעברו על עמנו בגוף ראשון ברבים, כאילו היה הוא עצמו שותף להם בפועל. את אשר עבר על האומה לפני למעלה מאלפיים חמש מאות שנה הרב רמר אינו מתאר כמעשה רחוק אשר קרה לעם במהלך תולדותיו, אלא הדברים מועלים על ידו על הכתב כאילו הוא עצמו חווה אותם יחד עם שאר העם. הרי קטע אופייני מתחילת הפירוש על ספר יהושע: ¹⁶ "אחרי ארבעים שנות נדודים במדבר, ארבעים שנה בהם נוף צחיח אפף את עולמנו, קידמה ארץ ישראל את פנינו בפריחה ובלבלוב. בעשירי בניסן נכנסנו לארץ ישראל תקופה בה האביב פורץ במלוא רענותו וזרימת המים בירדן במלוא אונה". אכן, רק מי שבחיו חש את דופק האומה בכל לבו, יכול גם להעלות על הכתב בצורה כה כנה את אשר אירע לה לפני דורי דורות.

* * *

"והחוט המשולש לא במהרה יינתק" - לצערנו ניתק פתיל חייו של הרב אברהם רמר זצ"ל בטרם עת. לו זכינו - היה זוכה הוא לסיים את הפירוש לספר שמואל, ולהתחיל ולסיים פירושים לספרי נביאים אחרים - אך לא זכינו. שלושת הספרים שיצאו לאור הינם בבחינת הושבת ישיבה על קברו, כראוי לתלמיד חכם שנפטר מעולמנו זה. כמדומה שלא תהיה זו גוזמה אם נאמר שהרב אברהם רמר זכה לגלות מסכת בלימוד דברי הנביאים, וספריו היו והינם שער רחב ללימוד התנ"ך באור ארץ-ישראלי מקורי אשר רבים עוד ייאותו לאורו.

15. מעבור הארץ עמ' 46-47.

16. מעבור הארץ עמ' 45.